

Олександр Даниленко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>
Researcher ID : <https://publons.com/researcher/AFE-3080-2022/>

Святослав Даниленко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>
Researcher ID : <https://publons.com/researcher/AAN-4914-2020/>

**Нормативно-правове оформлення податкової системи
Наркомпроду УСРР (1919–1923 рр.)**

Анотація. Мета статті – розкрити процес і показати особливості формування нормативно-правової бази податкової системи Наркомпроду УСРР у 1919–1923 рр. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що реалізуються через загальнонаукові методи – аналізу, синтезу та узагальнення, а також спеціально-історичні – історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний. **Наукова новизна** роботи полягає в постановці проблеми, яка до цього не була предметом спеціального дослідження, залученні нових архівних та друкованих джерел, оригінальних узагальнень та **висновках**. Останні полягають у тому, що більшовицька ідея і практика продрозверстки, її державні органи з самого початку формувалися в Москві й адміністративно поширювалися на окуповану Україну. Видані урядові постанови, декрети і розпорядження розкривають еволюцію організаційних форм продродатку, що відбувалася шляхом заперечення принципу розверстки, елементи якого спостерігалися в нормативно-правових актах та податкових практиках початку непу. Продподаток замінив натуральний податок, що стягувався за розверсткою до березня 1921 р., але він трансформувався у так звану «множинність» окремих податкових натуральних стягнень із використанням адміністративно-судових методів впливу на платників. Відносна універсалізація продродатку сталася внаслідок упровадження єдиного натурального податку, який скасував багатоплановість окремих натуральних податків. Єдиний сільськогосподарський податок 1923/1924 р., сплачуваний натурою і грошми, завершував уніфікацію податкової системи. Наркомпродівська система, проіснувавши п'ять років, поступилася податковій системі Наркомфінансів УСРР.

Ключові слова: продрозверстка, продродаток, Наркомпрод УСРР, урядові постанови, розпорядження, декрети, податкова система.

Постановка проблеми: Історія становлення людської цивілізації невід'ємна від функціонального феномену і водночас соціально-економічного та адміністративного інституту – податкової системи. Вони розвивалися одночасно, а в модерні часи досконала і конструктивна система податків була показником і виразником цивілізованості соціуму. Від нормативно-правового механізму нарахування та стягнення податків залежали розвиток економіки країн, регіонів, соціальна стабільність, нарешті соціальні стандарти. Прозорість оподаткування і мотиваційно-прикладна складова податків не менш важливі для демократичного суспільного поступу, ніж демократія і виборче законодавство. Через податкову систему здійснюється функціональна реалізація суспільного договору, дотримується його баланс між владою і народом. Однак теорія і практика податкової справи не завжди співпадали, а в історії податків і податкових систем різних країн зафіксовано чимало суперечливих колізій, драматичних подій і явищ їх застосування. Не є винятком і доба революційних змін, карколомних експериментів в УСРР періоду так званого «воєнного комунізму», проголошення та впровадження нової економічної політики (непу).

Аналіз джерел та останніх досліджень. В українській історіографії є праці, предметом дослідження яких була продовольча політика, проблема використання продродатку в умовах голоду 1921–1923 рр., взаємин між республіками, бюджетна система і податки, але не було

комплексних студій двох фаз розвитку в УСРР єдиної радянської податкової системи – наркомпродівської та наркомфінівської. Хоча історія створення і діяльності Наркомпроду УСРР висвітлювалася в контексті здійснення ленінської продовольчої політики, подолання наслідків голоду, скасування розверстки і впровадження продподатку [Денисовець, 1982: 88–96; Калініченко, 1997; Корновенко, 2004; Кульчицький, 1996; Лазуренко, 2003; Скрипчинська, 2014]. Процес оформлення нормативно-правової бази податкової системи Наркомпроду УСРР в 1919–1923 рр. окремо не досліджувався. Нами він аналізується на основі радянського податкового законодавства – законів, декретів, урядових рішень та розпоряджень, архівних документів і матеріалів, а також прикладних тематичних досліджень.

Метою статті є висвітлення процесу формування нормативно-правової бази податкової системи Наркомпроду УСРР у 1919–1923 рр.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історичних та історіографічних джерел засвідчує наявність двох періодів функціонування продподаткової системи Наркомпроду в УСРР: перший охоплював січень 1919 – березень 1921 р., другий тривав до грудня 1923 р. Вони обумовлювалися військово-політичною і соціально-економічною ситуацією в країні, відтак – організаційно-структурними формами і методами впровадження продовольчої політики. Її фундатором та ініціатором був В. Ленін, який, керуючись політичною доцільністю і «чуйкою» самозбереження, наважився запровадити систему «воєнного комунізму». Вона не обмежувалася продрозверсткою, виходила за її межі, представляючи форму господарювання і економічну політику держави одночасно. Не революційний романтизм спонукав його до цього, а прикладний раціоналізм, експериментальна спроба впровадження комуністичного ладу (ліквідація ринку і грошового обігу, діяльність єдиних споживчих товариств, прямий продуктообмін тощо). Комуністична модель зазнала краху, виявилася недієздатною, особливо в умовах громадянської війни та інтервенції. А продовольча політика в особі Наркомпроду, як заручниця загального економічного експерименту, виконувала прикладну функції: повсякденне забезпечення хлібом великих міст, армії, органів державної безпеки. Вона не була автономною, а надто залежною від ідеології і практики комуністичного штурму.

Організаційно-політичне становлення наркомпродівської системи в РСФРР розпочалося з урожаю 1918 р., а в Україні – після декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР «Про організацію продовольчої справи на Україні» від 26 січня 1919 р. [Кондуфор, 1953: 22]. 26 лютого законодавчо оформили «ударну групу» Наркомпроду на місцях – робітничі продовольчі загони [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины №10-11, 1919: 106]. Термін «розверстка» у продподатковому дискурсі в Україні, якщо не брати до уваги привнесений з радянської Росії у 1918 р., постає 12 квітня 1919 р. в урядовому декреті Раднаркому УСРР «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р.» [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №36, 1919: 121]. Він абсолютно копіював російський декрет, а всеохоплююча системна інтеграція стала тоді офіційною політикою Москви в Україні: поширення банкнот Росії номіналом від 1 до 3 рублів, об'єднання статистичних управлінь, зовнішньої торгівлі, здійснення єдиної економічної політики, єдності дій урядів стосовно використання енергетичних та продовольчих ресурсів в Україні, проведення митної політики. 1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК видав декрет про інституційне та функціональне об'єднання базових наркоматів республік «в руках єдиних колегій», але декларативно визнавав «...незалежність, свободи і самовизначення трудящих мас України» [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, 36, 1919: 264]. До уніфікаторського списку Наркомпрод не потрапив, але протягом 7-14 червня 1919 р. Наркомпрод РСФРР системно та організаційно поглинув Укрнаркомпрод, очолюваний В. Владимировим.

Отже, більшовицька ідея і практика продрозверстки не лише поширилася в Україні, але і діяльність її державних органів «версталася» у Москві. Тому перше півріччя 1919 р. виявилися фазою організаційно-юридичного оформлення російсько-радянської продподаткової системи. Так розверстка не мала ознак податку, але вона формувала принципи наркомпродівської системи заготівель продовольства, яка проходила історичні стадії становлення. Вона не була «національним продуктом», а імпортованим з Кремля.

У лютому–березні 1921 р., коли стала зрозумілою, хоча не для всіх більшовицьких лідерів, недолугість політики «воєнного комунізму», дієздатність Наркомпроду не піддавали сумніву. Висловлювалися думки про ліквідацію Наркомату соціального забезпечення УСРР [Шарпай, 2006: 37-56], але не продподаткової системи Наркомпроду. Вона залишалася без суттєвих змін до кінця 1921 р.

Другий етап її становлення, якщо вдатися до періодизації її функціонування та розвитку, розпочався з реорганізаційної фази, яка затрималася у часі. І для цього були законодавчі підстави: урядові декрети, партійні постанови директивного значення. 27 березня 1921 р. ВУЦВК пояснив, що «заміна існуючої розверстки» розпочнеться з урожаю 1921 р. [Материалы по

.....
натуральному налогу, 1921: 6-7] Отже, організаційно і функціонально зберігалася «стара» система продовольчої політики і практики доби «воєнного комунізму», яка фактично діяла в умовах «нового» економічного курсу.

Перш ніж розпочати аналіз урядових юридичних і нормативно-правових актів, варто зазначити доцільність постановки проблеми, яка винесена в назву статті: «нормативно-правова база наркомпродівської системи». Окремі постанови Раднаркому і ВУЦВК мали статус нормативних актів (інструкції, положення, порядок оподаткування), а деякі стосувалися інституційних повноважень державних органів (Наркомпрод і його структура, продкомісії, продовольчі ревтрибунали, сільради, комнезами тощо). Останні мали певний юридичний статус. Термін «наркомпродівська» історично пов'язаний з функціями Наркомпроду, які були аналогічними для 1918 – березня 1921 р. і початкового періоду непу, тобто зберігалася цілісність системи. Однак є і певний етимологічний нюанс: термін «наркомпродівський» включає визначення продподатковий, яке вирізняє, хоч і умовно, від попередньої доби «воєнного комунізму».

Поняття «податкове законодавство» доволі широко вживалося на початку 1920-х рр. в документах, літературі і фіскальній практиці УСРР. Його можна досліджувати під кутом зору правничої науки, вдаючись до юридичних тонкощів, але це предмет інших студій. Для науково-історичного аналізу важливо виявити урядові постанови, декрети, розпорядження, резолюції та постанови Всеукраїнських з'їздів рад робітничих і селянських депутатів, які стосувалися нормативно-юридичного оформлення продподаткової системи Наркомпроду в УСРР. Пізнавальне значення має динаміка їх появи, тобто інтенсивність законотворчої діяльності самих податкових органів, а не лише вищих законодавчих установ (ВУЦВК, з'їзди рад тощо). Фактично об'єктом вивчення є радянське податкове законодавство, а предметом – юридичні акти про конкретні форми податків, про їх функціональне і змістове наповнення. Історики, досліджуючи податкову політику в УСРР 1920–1930-х рр. [Міняйло, 2007; Скрипчинська, 2014], систему приватного підприємництва [Сушко, 2003; Олянич, 2012], державного та кооперативного майнового страхування [Латишева, 2012], виокремлюють ту частину податкового законодавства, яка стосується їхнього предмету вивчення. Поза увагою учених залишився феномен законотворчої активності виконавчих і законодавчих органів радянської влади, який проявив себе в інтенсивності появи нормативно-правових актів, а з іншого боку – продемонстрував суперечливість соціально-економічних відносин початкового етапу непу. Урядові постанови реалізовувалися доволі швидко, враховуючи глибину кризових явищ 1921–1923 рр., відтак їх загальна сукупність забезпечувала повсякденну податкову практику, тобто набували функціональних ознак соціальних явищ.

Предметом наукового аналізу стали офіційні періодичні видання державних і законодавчих органів УСРР, які виходили українською та російською мовами, а також опубліковані тоді збірки постанов, видання окремих матеріалів з питань податкової справи. Використано матеріали всеукраїнських з'їздів рад, які розглядали прикладні проблеми оподаткування непманів, приватних селянських та колективних господарств, кооперативних товариств. Зазвичай їх ототожнюють з джерелами дослідження тих чи інших соціально-економічних і політичних явищ непу, але носіями інформації є не типографічні збірки, а конкретні законодавчі акти (постанови, декрети тощо). Їх видова одноманітність, яка демонструє бюрократичну систему радянської влади, не викликає інтелектуального зацікавлення. Інша справа – поле застосування, регулятивно-фіскальна функція конкретних форм оподаткування, виписаних радянським законодавцем. Лише протягом 1922 р. було ухвалено 62 постанови (тобто умовно-орієнтовно 5 на місяць), які юридично і лінгвістично оформили феномен радянських податків. А загалом виявлено близько сотні нормативно-правових актів, які умовно можна поділити на кілька тематичних груп: постанови, декрети про скасування продрозверстки та впровадження продподатку, про галузеві форми його застосування, про початок податкової кампанії, про окремі види податків. Структурно і функціонально їх поєднує те, що всі вони представляли податкову систему і систему податків в Україні початку непу. Кожен новий юридичний документ (постанова, декрет) скасовував дію попереднього, або ж вносив зміни до нього, тому хронологічний підхід є важливим, а не просто його формальним зазначенням. Законодавче ухвалення, скасування або доповнення урядової постанови розкривали основні етапи організаційного оформлення конкретного виду податку, тобто фіксували історію його розвитку. Вона могла бути декларативною, коли форма податку проголошувалася, але не впроваджувалася, а з іншого боку – декретною, тобто прямої дії. Це стосується обставин функціонування продрозверстки, яка фактично діяла на окупованих радянською владою регіонах України у 1918–1919, 1920 р., тому що українські уряди тих років не застосовували цієї форми конфіскації хліба, фуражу, продовольства.

В умовах інкорпоративного освоєння України Росією ідея і практика розверстки з усіма її нюансами була насаджена, як зазначалося, метрополією. У звіті про політичну діяльність ЦК

РКП(б), з яким В. Ленін (Ульянов) виступив 8 березня 1921 р. на X з'їзді партії, зазначалося, що питання «...про податок і розверстку в законодавстві у нас поставлене давно, ще з кінця 1918 року» [Ленін, 1974: 24]. Отже була альтернатива, яку Ленін визнав перед делегатами: «Закон про податок» від 30 жовтня 1918 р., який запровадив «натуральний податок з землеробів». Він був юридичним фактом, але не застосованим на практиці, оскільки військово-політична доцільність висунула на порядок денний принцип розверстки. 15 березня лідер більшовиків доповідав про заміну розверстки натуральним податком, видаючи цю функціональну трансформацію за економічну політику, яка згодом набула ознак реформи – неп. Однак формального натурального податку 30 жовтня 1918 р. ніхто не скасовував, тому відбулося його повернення. Принцип розверстки залишався, навіть за умов функціонування продподатку.

Як й інші важливі для радянської імперії політичні рішення, курс на скасування розверстки був ухвалений партійним з'їздом. З одного боку він виявився наміром і тактично-стратегічним кроком для соціально-економічної стабілізації, а з іншого – тимчасовим відступом від комуністичної доктрини. Прямого продуктообміну та омріяного комунізму, крім його військово-репресивної форми, не сталося, тому повернулися до класичних законів економічного розвитку суспільства. Ленін не ідеалізував продподаток, вважав його лише «однією із форм переходу від своєрідного «воєнного комунізму», який надавав селянинові ілюзорну можливість «свободи торгівлі», але обмеженої рамками «місцевого господарського обороту» [Ленін, 1974: 131]. Розмова про лишки, якими селянин мав право торгувати, була черговою більшовицькою оманю, а впровадження 17 видів натурального податку (майже на всі види сільськогосподарської продукції) не сприяло активізації товарного виробництва та ринкових відносин. Селянське господарство «натуралізувалося», тобто селянин намагався уникнути системного оподаткування, тому обробляв таку кількість землі, яка задовольняла його споживчо-трудоу норму.

Більшовицька система взяла на озброєння «ленінську реформу» про заміну розкладки натуральним податком на зернові культури та сировину. Необхідно було заспокоїти селян, продемонструвати поступливість більшовиків, показати рішучий крок на шляху реального зміцнення «союзу робітників і селянства», заявити про зміни економічної політики. Однак реальна податкова практика, яка грішила «викривленнями лінії партії», та особливо податкове законодавство, а воно засвідчувало пряму дію влади, – фактично і юридично спростовували принцип новизни чергової економічної реформи.

Важлива для влади постанова ВУЦВК «Про заміну продовольчої розверстки податком» була ухвалена 27 березня 1921 р., а базові декрети, постанови, інструкції Раднаркому УСРР (близько 15 позицій) з'явилися в одному із перших збірників нормативно-правових актів про податки [Матеріали по натуральному налогу, 1921]. Мотиваційна складова цієї постанови доволі дивна: сподівання на продподаток, який «...забезпечить правильне і спокійне ведення господарства на основі більш вільного користування землеробами продуктами своєї праці і власними господарськими засобами для зміцнення селянського господарства і підняття його продуктивності, а також з метою точного встановлення покладених на землеробів державних зобов'язань» [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 5]. На жаль, «спокійного» господарювання в українських селах тоді не спостерігалось, тому що селяни масово повстали проти реквізиції хліба та конфіскації майна в умовах дії продподатку. Постанова декларувала зменшення податку порівняно з розверсткою, який мав забезпечити потреби армії, міського населення, робітників, а його загальне надходження мала б зменшуватися у зв'язку з темпами відбудови транспорту і промисловості. Про економічне обґрунтування ставки продподатку не говорилося, але проголошувався принцип нарахування: відсоткове або дольове відрахування вироблених селянським господарством продуктів. Фактично залишався модифікований принцип розверстки, не кажучи про реальну практику його застосування в українських селах. Законодавець рекомендував податківцям «брати до уваги» подвірну кількість десятин посіву, стан майна, душ селянської сім'ї, наявність худоби в господарстві. Закладався принцип прогресії оподаткування, а також пільгового стимулювання платників за збільшення посіву, виробництва зерна тощо. Все, що залишалося після виконання натурального податку – становило «лишки», які призначалися для внутрішнього споживання і так званій «обмін» в межах місцевого значення через кооперацію, ринок, базар. Перспектива маловітна, враховуючи збереження розверстки до кінця 1921 р.

27 березня 1921 р. ВУЦВК розпорядився зменшити продрозверстку з врожаю 1920 р., яка фактично призвела до голоду. Однак законодавчий орган, діючи «в інтересах розвитку селянського господарства», вирішив затримати продрозверстку до нового урожаю, тому що продзагони і система Наркомпроду загалом спромоглися викачати із селян 40% державного завдання [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 6-7]. Знову постало питання перехідного періоду з огляду на ситуацію, а не засади і принципи економічної політики. Продзагони не зібрали 95 млн пудів хліба за розверсткою. Тому її зменшили на 45 млн, а решту зобов'язали

..... виконати до нового урожаю. Вражає дивна мотивація, яка постає у зверненні ВУЦВК від 27 березня: «доведеться їх зібрати у формі розверстки» через «термінову державну необхідність». За таких умов розмови про «лишки» були «зайвими», хитким законодавчим наміром.

Республіканський урядовий вісник опублікував постанови Раднаркому УСРР «Про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р.» та «Про натуральний податок на зернові продукти» 29 березня 1921 р. за підписом голови уряду Х. Раковського [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №5, 1921: арт. 154, 155]. Відсутність лишків в умовах голоду та спаду виробництва зерна після виснажливої війни і «революційних перетворень» більшовиків в аграрному секторі фактично унеможливила повноцінне впровадження продподатку. Декрет ВУЦВК 27 березня «Про натуральний податок на хліб, картоплю та олійне насіння» встановив план стягнення продподатку хлібних культур – 117 млн пудів (замість 160 млн у 1920 р.), картоплі – 15 млн (було 39 млн), олійних – 2,7 млн (з 6,3 млн) [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 20]. Зменшення натурального податку не було пільгою селянам, а лише наслідком невиконання розверстки з врожаю 1920 р., тому зупинилися на зазначених цифрах, хоча і вони викликали сумнів продорганів на місцях.

Постанова встановлювала порядок нарахування продподатку з кожного господарства, враховуючи кількість їдоків, площу ріллі, пересічний урожай в районі. Семи розрядам врожаю (від 25 до 70 пудів з десятини) відповідали сім соціально-економічних груп господарств, але з огляду на оподаткований мінімум землі на душу. Якщо припадало на двір 0,5 десятини з пересічним врожаєм 25 пудів, то податок становив 10 фунтів, а за умови 4,1 десятини – 260 фунтів продподатку [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 22]. Запропонований принцип оподаткування вирізнявся від розверстки, але за умов її подовження нівелювався. Податкові органи Наркомпроду повідомляли уряд про невиконання продрозверстки, тому 29 березня 1921 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р.». Звільненню від розкладки підлягали господарства Волинської, Катеринославської, Харківської та Чернігівської губерній, які виконали найбільше розверстки і потерпали найдуже від неї. А друга частина постанови, яку дослідники не виокремлюють, стосувалася адміністративного механізму використання лишків зернових культур.

Ідеалізовані урядовцями на початку, та згодом істориками, лишки набули ознак інституційно-функціонального символу впровадження нового економічного курсу. Перехідний місток від розверстки до товарно-обмінних операцій. Раднарком зобов'язав Наркомпрод в триденний термін подати на затвердження правила «...про розпорядження селянами своїми лишками, що залишаються у них після розкладки» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №5, 1921: арт. 154]. Це положення постанови стосувалося звільнених від розверстки губерній, а решти – після виконання зменшеної розкладки. У такий спосіб уряд стимулював її довершення. Наркомпроду, як державному органу з організації виконання розверстки та продподатку, доручили формування державних товарообмінних пунктів, а разом з НКВС УСРР – розробити «...проект заходів по урегулюванню ринків, базарів, ярмарок і по боротьбі з перекупщиками і спекулянтами» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №5, 1921: арт. 154]. Профспілкам дозволили купувати продукти через сільські споживчі товариства, але винятково у селян, які виконали розверстку.

Постанови ВУЦВК, Раднаркому УСРР, УЕР, опубліковані в офіційних часописах, крім їх прикладного застосування, розкривали хронологію подій на законодавчому полі. 10 березня 1922 р. президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про виконання продподатку», встановивши його обсяг – 68,3 млн пудів [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №12, 1922: арт. 199]. 2 квітня Раднарком оголосив про порядок користування селянами лишками зернових культур, фактично зобов'язавши їх «колективно та індивідуально здати за власним бажанням» в обмін на товари, а також обмін між селянами в межах волості [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 11]. 19 квітня уряд дозволив вільний обмін, купівлю та продаж лишків зернових культур після виконання натурального податку продуктів сільського господарства [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 14-15]. Отже, принцип «вільного обміну» поширився і на продподаток. Фактично ж принцип розверстки зберігався, тому що натуральний податок поширювався на 17 видів продукції, стягнення якого відбувалося із застосуванням репресивних методів. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про єдиний натурподаток на продукти сільського господарства на 1922–1923 роки» від 11 квітня 1922 р. нормативно і фактично усувала організаційну практику стягнення класичного продподатку. Законодавець надав «...селянству більшої волі в розвитку окремих галузей хліборобства, полегшення внесків продподатку», а головне: замість окремих натуральних податків 1921–1922 р. на продовольчі хлібні культури, фураж, олійні, картоплю, сіно, молочні, м'ясо, вовну, віск, мед, городину – впровадив єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №17, 1922: арт. 276]. Він уніфікував форму продподатку, встановив єдину вагову одиницю – пуд жита, об'єкт і ставки

оподаткування – десятину придатної землі, розрядність валової продукції та принцип перерахунку на їдців у господарстві. Фактично відбулася заміна системи податку, хоча організаційна форма залишалася. Єдиний натуральний податок набрав чинності з 1 серпня 1922 р., відтак започатковував новий етап в історії натурального оподаткування, який вирізнявся від попереднього року.

Важливе значення мала постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про організацію апарату по оподаткуванню й збиранню єдиного продовольчого податку» від 11 квітня 1922 р. В ній запрограмоване організаційно-технічне та структурно-функціональне здійснення єдиного продподатку. Постанова мала шість розділів, кожен з яких випишував повноваження податкових органів, умови нарахування і техніку стягнення та порядок здавання податку, умови подання скарг і форми покарання за невиконання [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №17, 1922: арт. 277]. Селяни підлягали адміністративному та судовому покаранню за неправильну інформацію про об'єкти оподаткування, за ухилення від сплати податку, за неправдиві дані про пільгове оподаткування та неякісну продукцію. Офіційний документ використовував терміни «єдиний натуральний податок» і «продподаток», але між ними існувала відмінність: перший охоплював продовольчі, фуражні та городні культури, а продподаток – винятково хлібні культури.

Нормативно-правові документи, які видавали урядові органи УСРР стосовно єдиного натурподатку у травні – листопаді 1922 р., створювали механізм його системного функціонування. 22 травня ВУЦВК юридично і фактично започаткував підготовку чергової продовольчої кампанії, але за принципами єдиного натурального податку, підтвердивши це відповідною постановою [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №26, 1922: арт. 395]. 13 липня 1922 р. з'явилися дві постанови «Про переведення продподаткової кампанії 1922–23 року» і «Про порядок на продукції, що встановлюються для вирахування окладів єдиного продподатку 1922–1923 року» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №30, 1922: арт. 477; Вісті ВУЦВК, 1922, 29 липня]. Вони звертали увагу на своєчасне і планомірне здійснення продкампанії, на «політичну відповідальність за належне виконання», забезпечували порядок нарахування та стягнення податку за розрядами. Його сплачували ті селяни, які орендували землю, якщо зазначена умова була прописана в угоді [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №21, 1922: арт. 336]. Законодавець звільнив селян Поділля від дальшого стягнення продподатку, тому що вони сумлінно його вносили у 1921/22 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №42, 1922: арт. 602].

Правове обґрунтування системи натурального податку постає також у постановах ВУЦВК та РНК УСРР «Про недоїмки по продподатковій» від 12 квітня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №18, 1922: арт. 284], «Про забезпечення продподаткової інспектури утриманням і про заходи по закріпленню її за НКП» від 9 травня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №22, 192: арт. 348], «Про пільги на продподатки для голодуючих місцевостей» від 13 липня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №30, 1922: арт. 475], «Про звільнення деяких місцевостей України від виплати недоїмки по державному натурподатку 1921–22 р.» від 13 липня 1922 р. [Вісті ВУЦВК (1922), 6 серпня], «Про визнання голодуючими деяких районів України у відношенні до прав на пільги, що передбачені декретом «Про єдиний натурподаток» від 13 липня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №30, 1922: арт. 473]. Вони деталізували порядок оподаткування, надання пільг окремим соціальним групам селян, умови відкладення терміну сплати боргів («недоїмка»), тобто доповнювали базовий закон про єдиний натуральний податок.

На практиці кожен нормативно-правовий документ мав силу закону, відтак впливав на податкову практику і повсякденне життя селянських господарств – платників податку. Наприклад, 30 серпня 1922 р. ВУЦВК заборонив обкладання сільського населення місцевими продовольчими натуральними зборами і податками [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №38, 1922: арт. 571], які були накладені ще у 1921 р. [див: Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №19, 1921: арт. 562; Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №20, 1922: арт. 589], обмежившись лише єдиним натуральним податком і зборами на користь голодуючих. Того ж дня ВУЦВК продовжив дію тимчасового натурального податку на молочні продукти до 1 грудня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №37, 1922: арт. 557]. Згідно постанови ВУЦВК від 5 липня 1922 р. припинялися судові справи з питань «продподаткових порушень», але вона не стосувалася «злісних і контрреволюційних» елементів [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №29, 1922: арт. 456]. Враховуючи катастрофічну соціально-економічну ситуацію та політичні настрої селян, ВУЦВК відклав внесення недоїмки з продподатку 1921 р. для «нездатних до виплати», але вимагав її

.....
внесення від «несправних платників», навіть передбачив «примусові заходи адміністративно-судового збирання» розміру податку [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №10, 1922: арт. 180].

Зосереджуючись на об'єктах оподаткування, ставках податку, формах і порядку їх стягнення, податкове законодавство враховувало галузі сільського господарства, кустарні промисли, торгові заклади. Постанови і декрети мали системний характер, але траплялися ситуативні нормативні акти. Так, 2 січня 1922 р. УЕР розпорядилася про конфіскацію продовольчих вантажів на залізницях, які передавалися на утримання голодуючих [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №1, 1922: арт. 1]. А наступного дня Раднарком УСРР подбав про забезпечення «харчами і предметами споживання» державних установ і підприємств [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №1, 1922: арт. 4]. Голод і криза економіки позначилися на умовах і термінах стягнення продподатку, тому корективи щодо зменшення його обсягу і своєчасності надходження постійно вносились з боку законодавця.

Своєрідну форму натурального податку мав мірчук, тобто стягнення зерна або борошна з приватних, кооперативних і державних млинів. Держава не забула про їхнє існування, нагадавши про себе «помолподатком». 1 лютого 1922 р. ВУЦВК зобов'язав податкові органи стягувати його з млинів, круподерень, а за невиконання – притягати до судової відповідальності [Вісті ВУЦВК, 1922, 1 лютого]. А вже 18 лютого УЕР встановила порядок внесення мірчука [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №8, 1922: арт. 130]. Раднарком УСРР постановою від 14 березня 1922 р. прирівняв зернопереробні підприємства при цукроварнях до приватних млинів, тому стягував з них «помолподаток» за «твердою шкалою Наркомпроду» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №11, 1922: арт. 206]. Млини «культрадгоспів», тобто зразкових господарств, також вносили мірчук – два фунти з кожного пуда перемеленого зерна [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №8, 1922: арт. 131]. Платників цього натурального виду податку ВУЦВК поділив на три групи: звільнених від сплати через недієздатність млина та перебування у регіоні голоду, тих, що уже сплатили мірчук, суто боржники [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №27, 1922: арт. 406]. До окремих з них застосовували «репресивні заходи». 30 січня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про селян голодуючих губерній, заарештованих за невиконання продподатку» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №4, 1922: арт. 60], якою звільняв засуджених за подібними статтями, але «за винятком злісних ухильників».

Фактичний структурно-функціональний дуалізм податкової системи, тобто одночасне співіснування податкових апаратів Наркомпроду і Наркомфіну, супроводжувався появою відповідних законодавчих актів. Вони надавали чинності натуральному та грошовому видам податкових стягнень, але траплялися урочні повинності, тобто «відробітки». В Україні діяла система «трудгужповинності», тобто використання селянського приватного транспорту – вози, «фури», зимові види транспорту для перевезення вантажу. До 16 грудня 1921 р. функціонувала трудгужповинність, яка за декретом Раднаркому УСРР перетворилася на «трудгужподаток» [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №26, 1921: Ст. 744]. 5 липня 1922 р. уряд звільнив від покарання «ухильників» від цього давнього податку, припинив усі судові справи [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №29, 1922: Ст. 454]. 29 серпня 1922 р. законодавець зменшив термін виконання трудгужподатку з 8 до 6 днів, починаючи з 1 жовтня [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №37, 1922: Ст. 567]. А 5 грудня 1922 р. Раднарком УСРР замінив його грошовим оподаткуванням з 1 січня 1923 р. [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №53, 1922: Ст. 754]. Його можна вважати натуральним, тобто фізично-трудовим податком, адже використовувалася жива сила – коні, люди.

З часом фінансово-грошова складова оподаткування суб'єктів господарювання і просто громадян УСРР посилювалася, набуваючи самостійних систем податку. У січні 1922 р. уряд зменшив продовольчу складову натурподатку, але найважливіше – замінив його на гроші, звільнивши селян неврожайних районів [Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України, №1, 1922: Арт. 29]. Заміна натурподатку, на нашу думку, це не суто грошова форма оподаткування, а еквівалент продподатку. Вона виявилася ситуативною, зумовленою необхідністю закупівлі насіння зернових на ринку. Мотивація була далекою від скасування розверсткового принципу продподатку, тому що уряд вимагав від Уповнаркомфіну, Наркомпроду і Наркомзему УСРР «...у найкорший термін видати інструкції про заміну продподатку на гроші, про порядок прийому грошей і відчитів по цій операції і порядок використання отриманого грошового фонду». Держава стимулювала селян до закупівлі насіння на ринку, а також сама цього прагнула. Зазначимо, що класичний натуральний податок діяв до

січня 1924 р., але з квітня 1923 р. його міг замінити єдиний сільськогосподарський податок з натуральною та грошовою складовими.

Відповідно до радянської системи влади вищим законодавчим органом у РСФРР та УСРР, як відомо, вважалися з'їзди рад робітничих і селянських депутатів. На них ухвалювалися важливі політичні рішення, резолюції і постанови, обговорювалися різні проекти, які набували сили закону. На третій сесії ВУЦВК 6-го скликання було ухвалено резолюцію «Про продподаткову кампанію 1922–1923 р.», яка визначила загальну площу оподаткованої землі сільськогосподарського призначення – 28,1 млн десятин, число їдців – 23,1 млн осіб та розмір єдиного натурального податку – 118 млн житніх пудів [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №45, 1922: арт. 667]. У квітні 1923 р. запровадили єдиний сільськогосподарський податок, яким започаткували скасування податкової системи Наркомпроду, відтак втратили чинність попередні нормативні акти. Змінювалася сама концепція оподаткування селянських господарств. VIII-й Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 17–20 січня 1924 р., визнав «податкову політику» деструктивною стосовно селянських господарств, тому ухвалив резолюцію про заміну натуральної форми податку грошовою [8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року, 1924: 69]. Нарком фінансів УСРР С. Кузнецов говорив про те, що селянин «...не витримує тяжких натуральних податків», відтак «...систему єдиного сільськогосподарського податку нам треба певним шляхом наблизити до системи на прибутки та майно», а грошову реформу узгодити з «реформою нашої податкової справи» [8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року, 1924: 69]. Щорічні «Положення про єдиний сільськогосподарський податок», починаючи з 1923/24 р., постійно змінювалися, доповнювалися. Фактично відбулася реорганізація системи Наркомпроду, її остаточна ліквідація, яка проіснувала майже 5 повних років.

Висновки. Проаналізувавши податкове законодавство в УСРР 1919–1923 рр., можна констатувати факт напруженої, хоча і хаотичної, законотворчої діяльності не лише вищих законодавчих органів, а, насамперед, відповідних структур Наркомпроду, Наркомзему і Наркомфіну УСРР. Урядові постанови, декрети і розпорядження загалом розкривають еволюцію організаційних форм продподатку, яка відбувалася шляхом заперечення принципу розверстки, елементи якого спостерігалися у нормативно-правових актах та податкових практиках початку непу. Продподаток замінив натуральний податок, що стягувався за розверсткою до березня 1921 р., але він трансформувався у так звану «множинність» окремих податкових натуральних стягнень з використанням адміністративно-судових методів впливу на платників. Відносна універсальність продподатку відбулася внаслідок впровадження єдиного натурального податку, який скасував багатоплановість окремих натуральних податків. Єдиний сільськогосподарський податок 1923/24 р., сплачуваний натурою і грішми, завершував уніфікацію податкової системи. Співіснування продподаткових і грошових форм оподаткування засвідчувало функціональне протистояння податкових апаратів Наркомпроду і Наркомфіну, яке завершилося у січні 1924 р. утвердженням єдиної форми грошового стягнення податку.

Податкове законодавство, особливо в частині використання адміністративно-примусових та судово-репресивних засобів тиску на платників податків, перебувало під впливом воєннокомуністичних методів, відтак сила права поступалася праву сили. Селянство відчуло їх дію на власному досвіді спілкування з податковими органами. Однак правове регулювання податкової справи, яке було викладено вище, мало незаперечні переваги перед революційною доцільністю доби «воєнного комунізму». Еволюція нормативно-правової бази, хронологічний виклад постанов і декретів за видами податків і формами їх стягнення відтворює історію їх становлення і функціонування, запереченням якої виступав черговий законодавчий акт. Наркомпродівська система, проіснувавши п'ять років, поступилася податковій системі Наркомфіну УСРР. Її поява була зумовлена загальним дискурсом непу, спрямованим на повернення товарно-грошових відносин, тому грошовий податок визрівав, набував прикладної актуальності і повсякденного застосування одночасно з продподатком.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року (1924). Х.

Вісті ВУЦВК (1922).

Денисовець, П. М., Єрмак, О. П. (1982) Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921–1929 рр.. *Український історичний журнал*, 6, 88–96.

Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (1921).

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (1921, 1922).

- Калініченко, В. В. (1997) *Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження*. Х.: Основи, 400 с.
- Кондуфор, Ю. Ю. (1953) *Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році*. Х.: ХДУ ім. О. М. Горького.
- Корновенко, С. В., Лазуренко В. М. (2004) *Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу*. Черкаси: Ваш Дім, 188 с.
- Кульчицький, С. В. (1996) *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. К.: Основи, 396 с.
- Лазуренко, В. М. (2003) *Заможне селянство України в умовах непу*. Черкаси: Відлуння-Плюс, 160 с.
- Латишева, О. В. (2012) *Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УРСР 20–30-х років ХХ ст. (Історичний аспект)*. Монографія. Х.: Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 351 с.
- Ленін, В. І. (1974) Доповідь про продовольчий податок на зборах секретарів і відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії, 9 квітня 1921 р. *Повне зібрання творів*. Т. 43. 527 с.
- Ленін, В. І. (1974) Х-й з'їзд РКП(б), 8–16 березня 1921 р. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б), 8 березня. *Повне зібрання творів*. Т. 43. 527 с.
- Матеріали по натуральному налогу** (1921). Вып. 1. Х.: Издание информационно-издательского отдела Наркомпрода УССР. 27 с.
- Міняйло, С. А. (2007) *Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930–1939 рр.): історичний аспект*: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук із спец.: 07.00.01 – історія України. Черкаси. 20 с.
- Олянич, В. В. (2012) *Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект*. Монографія. Харків: Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 302 с.
- Скрипчинська, Н. О. (2014) *Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.*: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. із спец.: 07.00.01 – історія України. К., 20 с.
- Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (1919).
- Сушко, О. О. (2003) *Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект*. К.: Преса України. 251 с.
- Шарпатий, В. Г. (2006) *Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.)*. К.: Ніка-центр. 267 с.

Oleksandr V. Danylenko

T. Shevchenko National University of Kyiv
Dr (History), Professor (Ukraine)

Sviatoslav V. Danylenko

National Pedagogical Dragomanov University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The Organization of Legal Framework of the Tax System Developed by the Narkomprod of Ukrainian SSR (1919–1923).

Abstract. *The purpose of the article is to reveal the process and features of the formation of legal framework of the tax system developed by the Narkomprod of Ukrainian SSR in 1919–1923. The methodological basis of the research consists of the principles of historicism, scientificity and objectivity, which are implemented through general scientific methods – analysis, synthesis and generalization, as well as special historical ones – historical-genetic, historical-systemic, historical-comparative. The scientific novelty of the work includes the problem statement which was not a subject of a special study in the past, involving new archival and printed sources, unique generalizations and conclusions. The latter is based on the fact that the Bolshevik idea and practice of prodrozverstka, its state bodies were formed in Moscow from the very beginning and administratively extended to Ukraine. Government resolutions, decrees and orders reveal the evolution of organizational forms of sales tax were denying the principle of razvyorstka, elements of which were observed in regulatory legal acts and tax practices at the beginning of NEP. Tax in kind was replaced by the product tax, which was levied according to the razvyorstka principle until March 1921. But it was transformed into a so-called "multiplicity" of separate tax in kind types with the use of*

administrative and judicial methods of influence on payers. The relative universalization of the sales tax occurred as a result of the introduction of a single natural tax, which canceled the multi-planning of individual natural taxes. The single agricultural tax of 1923/1924, paid "in kind" and "in money", completed the unification of the tax system. The Narkomprod's system that existed for five years, gave way to the tax system of the Narkomfin of Ukrainian SSR.

Key words: Prodravvyorstka, product tax, Narkomprod of the Ukrainian SSR, government resolutions, orders, decrees, tax system.

References:

- 8-i Vseukrainskyi z'izd rad robotnychykh, selianskykh ta chervonoarmiiskykh deputativ, 17–20 sichnia 1924 roku [8th All-Ukrainian Congress of Councils of Workers', Peasants' and Red Army Deputies, January 17–20, 1924] (1924). Kharkiv. [in Ukrainian]
- Denysovets, P. M., Yermak O. P.** (1982) Podatkova polityka radianskoi derzhavy shchodo selianstva Ukrainy v 1921–1929 rr. [The tax policy of the Soviet state in relation to the peasantry of Ukraine in 1921–1929.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – j Ukrainian Historical Journal*, № 6, 88–96. [in Ukrainian]
- Kalinichenko, V. V.** (1997) *Selianske hospodarstvo Ukrainy v period nepu. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Peasant economy of Ukraine in the NEP period. Historical and economic research]. Kharkiv: Osnovy, 400 p. [in Ukrainian]
- Kondufor, Yu. Yu.** (1953) *Robitnychi prodovolchi zahony na Ukraini v 1919 rotsi* [Workers' food units in Ukraine in 1919]. ed. A. H. Sliusarskyi. Kharkiv: KhDU im. O. M. Horkoho. [in Ukrainian]
- Kornovenko S. V., V. M. Lazurenko** (2004) *Selo. Khliv. Hroshi. Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli u period nepu* [Village. Bread. Money. The tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside during the NEP period]. Cherkasy: Vash Dim, 188 p. [in Ukrainian]
- Kulchytskyi, S. V.** (1996) *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919-1928)* [Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)]. Kyiv: Osnovy, 396 p. [in Ukrainian]
- Latysheva, O. V.** (2012) *Stanovlennia i rozvytok systemy derzhavnogo ta kooperatyvnogo mainovoho strakhuvannia v URSS 20–30-ty roky XX st. (Istorychnyi aspekt)* [Formation and development of the state and cooperative property insurance system in the Ukrainian SSR in the 20s and 30s of the 20th century. (Historical aspect)]. Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t imeni V. N. Karazina, 351 p. [in Ukrainian]
- Lazurenko, V. M.** (2003) *Zamozhne selianstvo Ukrainy v umovakh nepu* [Wealthy peasantry of Ukraine in the conditions of NEP]. Cherkasy: Vidlunnia-Plius, 160 p. [in Ukrainian]
- Lenin, V. I.** (1974) X-i z'izd RKP(b), 8–16 bereznia 1921 r. Zvit pro politychnu diialnist TsK RKP(b), 8 bereznia [The 10th Congress of the RCP(b), March 8–16, 1921. Report on the Political Activities of the Central Committee of the RCP(b), March 8.]. *Povne zibrannia tvoriv.* (vol. 43.) 527 p. [in Ukrainian]
- Lenin, V. I.** (1974) Dopovid pro prodovolchyi podatok na zborakh sekretariv i vidpovidalnykh predstavnykiv osередkiv RKP(b) m. Moskvy i Moskovskoi hubernii, 9 kvitnia 1921 r. [A report on the food tax at the meeting of secretaries and responsible representatives of the branches of the RCP(b) in Moscow and the Moscow province, April 9, 1921] *Povne zibrannia tvoriv.* (vol. 43.) 527 p. [in Ukrainian]
- Materialy po naturalnomu nalohu* [Materials on natural tax]. (1921). Vyp. 1. Kharkov: Izdanie informatsyonno-izdatelskoho otdela Narkomproda USSR. 27 p. [in Russian]
- Minaiilo, S. A.** (2007) *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v umovakh formuvannia ta utverdzhenia radhospno-kolhospnoi systemy (1930–1939 rr.): istorychnyi aspekt* [The tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside in the conditions of the formation and establishment of the state farm-collective farm system (1930–1939): historical aspect] (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy. 20 p. [in Ukrainian]
- Olianych, V. V.** (2012) *Pryvatne ta kooperatyvne pidpriemnytstvo selianskykh hospodarstv v Ukraini (1921–1929 rr.): istorychnyi aspekt* [Private and cooperative entrepreneurship of peasant farms in Ukraine (1921–1929): historical aspect]. Monohrafiia. Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t imeni V. N. Karazina, 302 p. [in Ukrainian]
- Sharpatyi, V. H.** (2006) *Sotsialne zabezpechennia v URSS (20–30-ty roky XX st.)* [Social security in the Ukrainian SSR (20–30s of the 20th century)]. Kyiv, p. 37–56. [in Ukrainian]
- Skrypchynska, N. O.** (2014) *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v 20-ty rokakh XX st.* [The tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside in the 20s of the 20th century.] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 20 p. [in Ukrainian]
- Sobranie zakonenyi u rasporyazhenii roboche-krestianskoho pravitelstva Ukrainy* [Collection of legalizations and orders of the workers' and peasants' government of Ukraine] (1919). [in Russian]
- Sushko, O. O.** (2003) *Osoblyvosti stanovlennia ta funktsionuvannia pryvatnoho pidpriemnytstva v Ukraini periodu NEPu (1921–1928): istoryko-teoretychnyi aspekt* [Peculiarities of formation and functioning of private business in Ukraine during the NEP (1921–1928): historical and theoretical aspect]. Kyiv: Presa Ukrainy. 251 p. [in Ukrainian]
- Visti VUTsVK – News of VUCVK* (1922). [in Ukrainian]

.....
Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen Robitnycho-Selianskoho Uriadu Ukrainy [Collection of laws and orders of the worker-peasant government of Ukraine] (1921)

Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen Robitnycho-Selianskoho Uriadu Ukrainy [Collection of legalizations and orders of the worker-peasant government of Ukraine] (1921, 1922). [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 03.08.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.09.2022 р.